

M. MAMATQULOV, A. NIG'MATOV,
R. YUSUPOV

GEOMORFOLOGIYA

928.2
551.4
13-20
O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI
O'RTA MAXSUS, KASB-HUNAR TA'LIMI MARKAZI

M. MAMATQULOV, A. NIG'MATOV,
R. YUSUPOV

GEOMORFOLOGIYA

Kasb-hunar kollejlari uchun o'quv qo'llanma

*Oliy va o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi
o'quv metodik birlashmalar faoliyatini muvofiqlashtiruvchi
Kengash tomonidan nashrga tavsiya yetilgan*

Maxsus muharrir: *P. Baratov — geografiya fanlari nomzodi, TDPU professori.*

Taqrizchilar: *M. Shermatov — geologiya-minerologiya fanlari doktori, professor,*

P. G'ulomov — geografiya fanlari nomzodi, dotsent.

O'quv qo'llanma ikki qismdan iborat bo'lib, uning birinchi qismi Geomorfologiyaning nazariy asoslariga bag'ishlangan. Unda Geomorfologiya fanining obyekti, vazifalari, shakllanish va rivojlanish tarixi, relyef tushunchasi, shakli, yoshi, relyef hosil qiluvchi endogen va ekzogen jarayonlar haqida so'z yuritiladi. Ikkinchi qismda relyefdan turli amaliy maqsadlarda foydalanish ko'rib chiqilgan.

M 180504300-117 - 2006
360(04)-2006

ISBN 5-8250-1066-1

© Cho'lpon nomidagi nashriyot-matbaa
ijodiy uyi, 2006-y.

MUQADDIMA

Geomorfologiya umumiy geologiya va tabiiy geografiya fanlari orasida shakllangan fan bo'lib, unda ko'riladigan barcha masalalarni o'quv qo'llanmada to'liq yoritish qiyin, albatta. Shuning uchun ushbu fanning ilmiy asoslari — obyekt, maqsadi, vazifalari, shakllanish va rivojlanish tarixi, relyef tushunchasi va uning tasnifi, relyefni hosil qiluvchi jarayonlar va ularning ta'sirida kelib chiqqan turli katta-kichiklikdagi relyef shakllari yoritilgan.

Geomorfologiya fanining amaliy ahamiyati katta. Masalan, topografik xaritalarni tuzishda asosiy obyekt bo'lib, yer yuzining relyefi hisoblanadi. Shuning uchun relyefni xaritalarda tasvirlashga alohida urg'u berilgan. Bundan tashqari, turli foydali qazilmalarni ochiq usulda qazib olish, har xil gidrotexnik inshootlarni loyihalashtirish va barpo etish, temir yo'l va avtomobil yo'llarini qurish, shahar va qishloqlarni bunyod etish, yangi yerlarni qishloq xo'jaligi uchun o'zlashtirish va boshqa ishlarni bajarishda joy relyefi e'tiborga olinadi. Bu masalalar ham qo'llanmada yoritilgan.

O'zbekistonda ilk bor yaratilgan mazkur o'quv qo'llanmaning nazariy qismi geografiya fanlari doktori, professor M. Mamatqulov va geografiya fanlari nomzodi R. Yusupovlar, amaliy qismi geografiya fanlari doktori, professor A. Nig'matov tomonidan yozilgan.

O'quv qo'llanma kasb-hunar kollejlarining o'ziga xos tomonlarini inobatga oladi hamda Davlat standartlari, tegishli o'quv dasturi va rejalariga mos tushadi.

GEOMORFOLOGIYA — RELYEFNI O'RGANUVCHI FAN

Geomorfologiya so'zi yunoncha bo'lib, *geo* — yer, *morfo* — shakl, *logos* — ta'limot degan ma'noni anglatadi. Mazkur fan quruqlik, okean va dengizlar osti relyefining shakli, tuzilishi, kelib chiqishi, taraqqiyot tarixi, yoshi va rivojlanish qonuniyatlarini o'rganadi.

Geomorfologiya fanining o'rganish obyekti relyefdir. Predmeti materiklar, okean va dengizlar osti relyefining shakli, kelib chiqishi, rivojlanish tarixi va yoshini o'rganishdir. Geomorfologiya relyefni o'tgan geologik davrlardagi Yer yuzasining tuzilishi natijasi sifatida o'rganadi. Har qanday tabiiy xaritada relyef notekisliklarini — tog'lar, tekisliklarni ko'rish mumkin.

Geomorfologiya fanining maqsadidan kelib chiqib, tekshirish obyekti hisoblangan relyefning quyidagi jihatlari o'rganiladi: relyefning tasnifi, shakllari, morfologiyasi, morfometriyasi, morfostukturasi, morfoskulpturasi, kelib chiqishi, yoshi, rivojlanish bosqichlari, rayonlashtirilishi, turli mavzularda xaritalar tuzish, relyefdan turli maqsadlarda foydalanish.

Yer yuzasi relyefi yer po'stini atmosfera va gidrosferadan ajratib turuvchi chegaradir.

Yer yuzasi relyefining kelib chiqishida, bir vaqtning o'zida, yerning ichki (endogen) va tashqi kuchlari (ekzogen) qatnashadi. Ichki kuchlarga — tektonik harakatlar, zilzilalar, magmatik jarayonlar, tashqi kuchlarga — nurash jarayonlari, yer yuzasidagi suvlar, muzliklar, shamollar, hayvon va o'simliklar faoliyati kiradi. Bundan tashqari, relyefning kelib chiqishida Yerning tortish kuchi natijasida sodir bo'layotgan gravitatsion kuchlar qatnashadi.

Shuning uchun geomorfologik tadqiqotlar olib borishda geologiya, gidrologiya, giyatsiologiya, iqlimshunoslik, meteorologiya kabi fanlardan keng foydalaniladi. Geomorfologiyaning nazariy va amaliy muammolarini hal etishda matematik usullardan ham foydalaniladi. Yer yuzasi relyefining o'zgarishi va shakllanishiga hamda yangi relyef shakllarining kelib chiqishiga inson faoliyati katta ta'sir ko'rsatadi.